

Elckerlijcklezing 2011 door Gerard Visser

De spanningsboog van het leven

Het thema waar ik voor gevraagd werd (Wens tot leven, wens tot sterven, red.) sprak mij bijzonder aan, zeker toen ik vernam dat zo'n 10.000 vrijwilligers in de palliatieve, terminale zorg werkzaam zijn. Ik zal in mijn lezing toewerken naar het gedicht 'Niets cadeau' van Wislawa Szymborska. Dit gedicht gaat over de dood, onze sterfelijkheid, maar dat niet alleen, in één adem gaat het ook over het leven, zoals Gijs Scholten van Aschat het zo mooi presenteerde vanuit Shakespeare. Leven en dood hangen intrinsiek samen. Ik zal dan ook, naast dit gedicht van Szymborska, uw aandacht vragen voor nog een ander gedicht, van Martinus Nijhof, dat vooral betrekking heeft op de tegenpool van de dood: de geboorte.

Ik heb de lezing opgebouwd in de vorm van een aantal overwegingen, overpeinzingen, maar die sluiten wel op elkaar aan en hebben betrekking op de aard van de hulp die uw vereniging behartigt, waarbij het gaat om een specifieke situatie, een uitzonderingssituatie.

Uitzonderingssituatie

Laat ik beginnen met te zeggen dat ik zelf de ervaring niet heb van hulp aan een terminaal zieke. Er zijn mensen in mijn onmiddellijke omgeving gestorven, maar iemand in de laatste maanden of weken thuis of in een hospice bijstaan, dat heb ik nooit gedaan. Wel weet ik wat het is om een stap terug te doen voor iemand die in een uitzonderingssituatie verkeert. Thuis verzorgen mijn vrouw en ik al dertig jaar ons eerste kind, een dochter, die niet lang na de geboorte lichamelijk zwaar gehandicapt bleek. Dan weet je wat het is om een stap terug te doen.

Onze dochter werd in 1980 geboren; ik schreef medio jaren tachtig mijn wijsgerig proefschrift over het denken van Nietzsche en Heidegger. Als ik vast zat, hoefde ik maar aan haar te denken en ik wist weer waar het me om ging.

In 2008 verscheen van mijn hand een boek onder de titel *Gelatenheid. Gemoed en hart bij Meister Eckhart*. Het is het eerste, spirituele deel van een trilogie, waarvan het tweede zal gaan over de terugkeer van voeling met de mystieke levenshouding van gelatenheid in moderne kunst en poëzie en een derde over de terugkeer ervan in de moderne filosofie. Ik denk niet dat ik mij zo intens in dit motief zou hebben verdiept als ik niet uit ervaring wist hoe essentieel het was. De zorg voor een zwaar gehandicapt kind vraagt maar één ding: de bereidheid af te dalen naar het kind. Een voorwaarde daarvoor is jezelf kunnen loslaten.

Maar eigen aan de overgave aan een uitzonderingssituatie is ook dat je daar iets voor terugkrijgt. Ik gaf dat met mijn voorbeelden al te kennen. Niet dat je daar op hebt gerekend. Het gaat om iets onverwachts, onzichtbaars, iets geestelijks. Wat dat is? Je leert scherp en

onverbiddeijk onderscheid maken tussen wat wel wezenlijk is en wat niet. Alles gaat tegenwoordig zo ongenadig snel in het leven, dat dit gemakkelijk ook ieders kern, ieders ziel, dreigt mee te sleuren. De overgave aan een uitzonderingssituatie staat dat niet toe. Die verankert je.

In een essay uit 1933 heeft Martinus Nijhoff deze samenhang treffend verwoord: 'Wie naar zijn kind niet luistert, heeft weinig kans zijn beschermengel te verstaan.' (VW II: 774). Daar kom ik straks op terug, op dat kind.

Thuis sterven

Het gaat in de hulp die men als mantelzorger, vrijwilliger of professional in de laatste levensfase verleent, niet zomaar om een uitzonderingssituatie. Een terminaal zieke die met palliatieve zorg wordt begeleid naar zijn of haar einde, verkeert in de uitzonderingssituatie bij uitstek, de allerlaatste, ultieme. De hulpverlener bevindt zich met deze zieke aan de rand van diens tijd. Dat maakt deze situatie niet alleen verdrietig, maar ook uitermate kostbaar.

Laat ik eerst het unieke van deze vorm van hulp belichten. Het betreft een initiatief dat spontaan in de samenleving zelf is opgekomen en tegemoet kwam aan een dringende behoefte. Niet alleen de dood, ook het sterven loopt gevaar ontheemd te raken in de moderne samenleving. Binnen de grote families die je vroeger had kon het stervensproces vaak thuis plaatsvinden in de vertrouwde kring. Het afscheid had zijn plek binnen de kerkgemeenschap waartoe men behoorde, binnen de ritus van kerkdienst en begrafenis. Dat alles is veranderd. De gezinnen zijn veel kleiner geworden. Steeds minder mensen maken deel uit van een levende gemeenschap. In een dergelijke situatie dreigt de dood te anonimiseren en het stervensproces te hospitaliseren.

We moeten het verleden alleen niet idealiseren. Er wordt tegenwoordig vaak op een persoonlijker manier afscheid genomen van overledenen dan dit vroeger binnen het uniforme ritueel van de kerk mogelijk was. Ik zie in de zorgverlener dan ook niet alleen een afgevaardigde van de samenleving. De hulp die hij of zij biedt wil ook een zo persoonlijk mogelijke zijn. De intentie is een dam op te werpen tegen de grootste vijand van al wat kostbaar is in en aan het leven, de onverschilligheid.

Aan de rand van de tijd

Wat de situatie van het stervensproces zo kostbaar maakt, is juist dit hoogst persoonlijke ervan. Zowel het geheim van het bestaan van ieder van ons als het unieke bestaan van deze ene mens vult de ruimte. Dat komt omdat de stervende zich aan de rand van de tijd, van zijn of haar levenstijd bevindt. En als ik zeg: rand, dan denk ik daarbij niet alleen aan de dood, maar ook aan de geboorte. Het leven is een boog die gespannen staat tussen geboorte en dood en die twee ontmoeten elkaar in deze situatie voor het laatst.

Dat was het antwoord dat ik vond op de vraag die ik mezelf stelde: wat het unieke van deze uitzonderlijke situatie is. Dood én geboorte ontmoeten elkaar op ultieme wijze. Ik zal nu nader stilstaan bij deze twee interne grenzen van het bestaan. Intern wil zeggen dat ze ons niet uitwendig zintuiglijk, maar innerlijk zijn gegeven, in de mogelijkheid van onze geest vooruit te lopen op de dood en terug te denken aan waar we vandaan komen, waarbij de geboorte op een bepaalde manier nog dieper verzonken ligt dan het niets van de dood vóór ons.

De spiegel van de dood

Ik herhaal twee strofen uit het gedicht 'Niets cadeau' van Szyborska (nobelprijs poëzie 1994) – het gedicht dat Gijs Scholten van Aschat al voordroeg. Het handelt over het raadsel van onze sterfelijkheid, de omstandigheid dat we, naar het zich laat aanzien, niets mogen behouden.

Het is nu eenmaal zo ingericht
dat het hart terug moet
en de lever terug moet
en elke vinger afzonderlijk.

(...)

Ik kan me niet herinneren
waar, wanneer en waarom
ik zo'n rekening
heb laten openen.

De dood is in dit gedicht op twee manieren aanwezig. In de eerste plaats als het concrete lijfelijke sterven of afsterven, in de tweede plaats, in ons besef ervan, als iets hoogst bevreemdends.

De dood is wetenschappelijk gezien het natuurlijke einde van het leven. Maar als we het bij die biologische bepaling laten, doen we de dood te kort. Voordat het einde daar is, is het in ons bestaan al lang en breed aanwezig, als de *mogelijkheid* die ons wacht. En wel een *unieke* mogelijkheid, een die zich onderscheidt van alle andere. Op welke wijze spant de dood de boog van het bestaan? Door ons de *zekerheid*, de *onafwendbaarheid* van het einde voor te houden. Daarmee wekt hij vragen in ons op die van een heel andere aard zijn als de vragen van de wetenschap, existentiële vragen, zoals: 'Wie ben ik eigenlijk?', 'Waarom ben ik hier?', 'Waarom leef ik?', 'Wat heb ik er van gemaakt?'.

Met het volste recht bestrijden we de dood tijdens het leven. Maar hij heeft ook een kant die we licht over het hoofd zien. De dood is niet te vermurwen. Hij behoort onlosmakelijk tot het leven. Maar dat niet alleen als het einde ervan. Juist de dood houdt paradoxaal genoeg het leven ook *overeind*. De wijze waarop wij mensen, anders dan het dier, weet hebben van de dood, verleent aan ons leven een wonderbaarlijke spankracht. Het moet ook om die reden zijn dat wij het woord *sterveling* reserveren voor de mens.

Niet ieder van ons komt in de situatie waarin het zinloos is geworden de dood nog langer te bestrijden, waarin we hem integendeel moeten zien te aanvaarden. Maar als dat gebeurt, verandert de dood steeds meer in de spiegel die hij is, opgesteld aan de rand van de tijd. In die spiegel – van het niets waar we voor staan – verschijnt heel het geleefde leven, tot en met, aan het andere eind, op die andere grens, het begin van het leven, de kiem van de geboorte.

De spiegel van de geboorte

De aard van de spankracht die de geboorte aan het leven verleent, lijkt duidelijk. Denken we maar aan de kracht die er nodig is voor een grasspriet om door de korst van de aarde te breken. Maar is dat afdoende, als we zeggen dat de spankracht van de geboorte die is van de levenskracht? Net zo min als de dood, is de levenskracht die ons bezielt iets vanzelfsprekends. Het raadsel van de geboorte, het eerste dat deze kracht teweegbrengt, blijft. Een raadsel dat ik

met Schopenhauer graag als volgt verwoord: 'Je bent kosmische tijden onderweg, ineens ben je er, en je bent weer weg. Wat is dit?'

De eerste vraag van de Rooms-katholieke catechismus die ik als kind uit het hoofd moest leren luidde: 'Waar toe zijn wij op aarde?' Antwoord: 'Wij zijn op aarde om God te dienen en daardoor hier en hiernamaals gelukkig te worden.' Daar zou iets in kunnen zitten, althans, ik zou er nu een uitleg van kunnen geven op grond waarvan ik deze woorden kan beamen. Maar je mag het een kind niet zo zonder meer inprenten. Waarom niet? Ten eerste omdat dit antwoord alle vragen doodslaat. Ten tweede omdat het wel zegt waartoe *wij* op aarde zijn, maar niet waarom *ik* er ben.

'Wie naar zijn kind niet luistert, heeft weinig kans zijn beschermengel te verstaan.' Nijhoff schreef deze regel in de tijd dat ook zijn gedicht 'Het kind en ik' moet zijn ontstaan (1933)

Ik zou een dag uit vissen
ik voelde mij moedeloos.
Ik maakte tussen de lissen
met de hand een wak in het kroos.

Er steeg licht op van beneden
uit de zwarte spiegelgrond.
Ik zag een tuin onbetreden
en een kind dat daar stond.

Het stond aan zijn schrijftafel
te schrijven op een lei.
Het woord onder de griffel
herkende ik, was van mij.

Maar toen heeft het geschreven,
zonder haast en zonder schroom,
al wat ik van mijn leven
nog ooit te schrijven droom.

En telkens als ik even
knikte dat ik het wist,
liet hij het water beven
en het werd uitgewist.

Met het kind waar je naar dient te luisteren, bedoelt Nijhoff dus niet alleen het kind van jou en je partner dat je opvoedt, maar ook en eerder nog het kind in jezelf. De stem van het kind is de stem van je oudste, nog onbestemde verlangens, van je onbevangenheid, de stem van je geboorte en van de kosmische tijden dat jouw geboortekiem onderweg was. Nietzsche heeft deze stem van het kind de unieke stem van het geluk genoemd dat voor jou en jou alleen is weggelegd. Wie niet naar die stem luistert, moet op zijn levensweg houvast of zelfs bescherming van boven ontberen.

Wie ben ik eigenlijk? Wat heb ik er van gemaakt? De dood alleen zou deze vragen niet kunnen wekken. Zijn spiegel doet dat in eendrachtige samenwerking met de al even ondoorgrondelijke spiegelgrond van de geboorte.

Niets cadeau

Waarom is de situatie van de terminaal zieke die men bijstaat niet alleen verdrietig, maar ook kostbaar? Het antwoord dat ik opper is: omdat het ondoordringbare van de dood en het onachterhaalbare van de geboorte elkaar hier voor de laatste keer ontmoeten. Soms, in het geval van dementie bij voorbeeld, zit er letterlijk niets tussen. Men kan de zieke nog alleen strelen en toefluisteren als een kind. In andere gevallen ligt heel het leven in de weegschaal, dat voor het laatst, aan de rand van de tijd, met ernst en humor wordt gewogen.

Het protest ertegen
noemen we de ziel.
En dat is het enige
wat niet op de lijst staat.

Ik merkte op hoe gemakkelijk in het hectische leven van vandaag ieders kern, ieders ziel, dreigt te worden meegesleurd. En ze wordt gemakkelijk meegesleurd, omdat ze als enige niet op de lijst staat, zoals Szymborska dit in de slotstrofe van haar gedicht zo treffend zegt. Ik heb met u trachten stil te staan bij de spanningsboog van het leven, die wordt gevormd door de roep die van zijn beide grenzen uitgaat. *Maar is die spanningsboog wellicht niet datgene wat we van oudsher de ziel noemen?* Het ondoordringbare niets van de dood staat per definitie op geen enkele lijst. En geldt dat niet ook voor het onachterhaalbare van de geboorte, voor de onregistreerbare roep van wat mij en mij alleen gelukkig stemt?

Wat maakt deze zorg dankbaar? Het eerste antwoord moet zijn: het werk is dankbaar omdat men een medemens helpt die in nood verkeert. Zo kan ik ook de vraag stellen, waarom men zich tot dit werk geroepen voelt. Het antwoord moet zijn: barmhartigheid, de pure bereidheid een ander bij te staan. Maar ik voeg er aan toe: je kunt er ook iets kostbaars voor terugkrijgen, waar je nooit op had gerekend, omdat het op geen lijst voorkomt, een geschenk dat maakt dat men zich ook pas echt kan wegcijferen. Je krijgt het 'niets' van de ziel cadeau.